

**INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI “SÓYLEW/SPEECH” KONCEPTOSFERASI
FRAZELOGIZMLERINIŇ PRAGMALINGVISTIKALÍQ TALQÍLANÍWÍ**

Kurboniyazov Gulmurza Alambergenovich – *filologiya ilimleri doktori (DSc), professor*
gulmirza57@mail.ru

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КОНЦЕПТОСФЕРЫ
«РЕЧЬ / SPEECH» В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Курбониязов Гулмурза Аламберенович – *доктор филологических наук (DSc), профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**PRAGMALINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS
OF THE “SPEECH” CONCEPTOSPHERE IN ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES**

Kurboniyazov Gulmurza Alambergenovich – *Doctor of Philological Sciences (DSc), Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: pragmalingvistika, frazeologizm, somatik frazeologizmlar, ekvivalentlik, konseptosfera, pragmatik ma’no, mikromaydon.

Rezyume. Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi “nutq/speech” konseptosferasiga kiruvchi frazeologizmlarning pragmalingvistik xususiyatlari o‘rganiladi. Muloqot jarayonining dastlabki ikkita bosqichi hisoblangan gapirishga chog‘lanish va gapirishni boshlash amallarini bildiradigan frazeologizmlar pragmatik tahlil qilinadi.

Ключевые слова: прагмалингвистика, фразеологизм, соматические фразеологизмы, эквивалентность, концептосфера, прагматическое значение, микрополе.

Резюме. В статье исследуются прагмалингвистические особенности фразеологизмов, входящих в концептосферу «речь/speech» в английском и каракалпакском языках. Проводится прагматический анализ фразеологических единиц, выражающих действия подготовки к речи и вступления в речь, которые являются первыми двумя этапами коммуникативного процесса.

Key words: pragmalinguistics, phraseological units, somatic phraseological units, equivalence, conceptosphere, pragmatic meaning, microfield.

Summary. The article examines the pragmalinguistic features of phraseological units belonging to the “speech” conceptosphere in English and Karakalpak. A pragmatic analysis is conducted on phraseological units representing the actions of speech preparation and speech initiation, which constitute the first two stages of the communicative process.

Kirisiw. Frazeologizmlerdi izertlewde olardıń semantik-strukturalıq ózgesheliklerin úyreniw menen bir qatarda, qarım-qatnas procesinde salmaqılı orın tutatuǵın pragmatikalıq ózgesheliklerine dıqqat awdarıw orınlı bolıp tabıladı. Olardıń pragmatikalıq imkaniyatları sáwbet dawamında júzege kelip, sóylewshiniń niyetin hám tınlawshıǵa tásir etiw potencialın tolıq ashıp beredi. Bunday pragmatikalıq imkaniyatlar frazeologiyalıq birlikler semantikasındaǵı konnotativlik mánisi hám sóylewshiniń jeke múnasibetleri menen baylanıslı boladı. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi “sóylew/speech” konseptosferasına kırıwshi frazeologizmler de sáwbetke tayarlanıw, baslanıwı hám dawam etiwı sıyaqlı sóylesiw basqıshlarında belgili bir pragmatikalıq wazıypalardı atqaradı. Usı sebepten, bul maqalada “sóylew/speech” konseptosferası frazeologizmlerine tiyisli barlıq toparlardı emes, bálkim sáwbetlesiwdi jolǵa qoyıwda hám izbe-izlikti támiyinlewde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın sóylewge tayarlanıwdı hám sóylewdiń baslanıwın bildiriwshi frazeologizmlerdiń pragmalingvistikalıq ózgesheliklerin, illokutivlik niyetlerin úyreniwge itibar qaratıladı.

Ádebiyatlar analizi. Kóplegen alımlar frazeologizmler ústinde jumıs alıp barıp, olardıń mánileri, semantikalıq toparlarǵa bóliniwı, til hám mádeniyat arasındaǵı ózgesheliklerin izertledi. V.N.Teliya konnotaciyanı pragmatikalıq komponent sıpatında bahalap, til birlikleri sonıń ishinde frazeologizmler konnotaciyasın, olardıń denotativlik hám grammatikalıq mazmunın hár túrli pragmatikalıq faktorlar, sóylewshiniń ishki emocional sezimleri, mádeniy-tariyxıy bilimler hám qarım-qatnas

múnasibetleri tiykarında bayıtılıp barılatuǵının aytadı [5:107]. Usı kózqarastan “sóylew/speech” konseptosferasına kırıwshi frazeologiyalıq birlikler de ápiwayı sóylew formasın bildiriw qoymastan, gáptiń tiykarǵı pragmatik maqsetin anıqlaydı.

J.Tańırbergenov óziniń miynetinde sóylewdi bildiretuǵın frazeologizmlerge toqtalıp ótip, olar sáwbet procesinde xabar beriw, pikir bildiriw, sır saqlaw yamasa úndemew sıyaqlı mánilerdi bildiretuǵın ayıp ótedi. Bunda somatik frazeologiyalıq birlikler (awız ashıw, awız toltırıp sóylew, tilge kırıw, tis jarıw) tiykarǵı orındı iyelep, gáptiń kórkem obrazlı etip súwretleniwine óz úlesin qosadı [4:25-27].

M.E.Dubova frazeologizmlerdi ásiyese sóylew háreketin bildiriwshi frazeologiyalıq birliklerdi tórt kriteriya boyınsha semantikalıq analizleydi: frazeologizmlerdiń definiciyalarında sóylew feyilleriniń bar bolıwı, definiciyalarda sóylew procesin anlatıwshı erkin sóz birikpeleriniń bar bolıwı, sóylew mánisin anlatıwshı frazeologizm definiciyalarında sózlik mánisin keńeytiriw arqalı anıqlanıwı, definiciyalarda sóylewdi bildiriwge tiykarlangan keń mánili sóz birikpeleriniń bar bolıwı [2:124].

I.Qóchqortoev bolsa sóylew feyillerin tiykarınan frazeologizmlerdi sóylewge tayarlanıw ámelin bildiriwshi feyiller, sóylewdiń baslanǵanın, uzaq hám qısqa sóylew ámelin bildiriwshi feyiller dep mánisi boyınsha tórt toparǵa ajratadı [3:92].

Bunnan basqada, N.Allambergenova ózbek hám qaraqalpaq tillerindegi “sóylew” mánisin bildiriwshi frazemalardı joqarı dawısta sóylew ámelin bildiriwshi,

temanı ózǵertiriwdi bildiriwshi, tez sóylew ámelin bildiriwshi, sóylewge jol bermew ámelin bildiriwshi hám taǵı da basqa frazemalar dep on eki semantik toparǵa ajratıp izertleydi [1:12].

Metodlar. Bul izertlew jumısında qoyılǵan maqset hám wazıypalardı ámelge asırıw ushın bir qansha ilimiy izertlew metodlarınan paydalanıldı. Pragmalingvistikalıq analiz metodu frazeologizmlerdi sózlik mánisinen tısqarı, sáwbetlesiw dawamında sóylewshiniń maqsetin, niyetin hám tılawshıǵa tásir etiwın anıqlaw ushın qollanıldı. Salıstırmalı analiz metodu bolsa, eki tildegi sóylewge tayarlanıw hám sóylewdi baslaw mikromaydanlarına tiyisli frazeologizmlerdiń pragmatikalıq funkciyaların salıstırıw, uluwmalıq ózgesheliklerin úyreniw ushın paydalanıldı. Bunnan basqada salıstırmalı ekvivalentlik analiz metodu qollanılıp, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi frazeologizmlerdiń semantikalıq hám pragmatikalıq tárepten ekvivalentlik dárejelerin anıqlaw hám salıstırıw ushın áhmiyetli esaplandı.

Nátiyjeler hám talqılawlar. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi “sóylew/speech” konceptosferasına kiriwshi sóylewge tayarlanıw hám sóylewdi baslawdı bildiriwshi frazeologizmler úyrenildi hám ilimiy nátiyjeler anıqlandı. Maqalada bul toparǵa kiriwshi frazeologizmlerdiń ayırımları misallar menen keltirildi hám pragmatikalıq analizlendi.

Sóylewge tayarlanıw procesi insannıń ishki emocionnalıq, psixologiyalıq yamasa fiziologiyalıq tayarlıǵın óz ishine alatuǵın sáwbettiń eń dáslepki pragmatikalıq basqısı bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde bul toparǵa *tili qıshıw, awız juplaw, awızın jıbırlatıw, ernin jıbırlatıw, awızın jasqaw* sıyaqlı frazeologizmler orın iyelep, sóylewshiniń qanday da bir nárise haqqında sáwbetti baslamaqshı ekenligin bildiredi. Keltirilgen birlikler sóylewshiniń sóz aytıwǵa bolǵan ishki qálewın, ekileniwın, tılawshınıń dıqqatın tartıwǵa hárket etiw sıyaqlı pragmatikalıq mánilerdi óz ishine aladı. *Sam-saz bolıp, suwıq pishinde tunjırap otırǵan qızlarǵa amanbısań ayttı, Juwabıy qız ǵana, dawısın esittirip, “shúkir!” dedi de qalǵanları ele ózlerin bayaǵı tákabır minezde uslap, tek erinlerin jıbırlattı.* (K.Sultanov) Sóylewshilerdiń social aralıqtı saqlawdı qálewın, tolıq sóylew hárketin bejeriwdi qálemewın, tek ǵana erinlerin jıbırlatıp, ishinen sóylew hárketine tayarlanıp atırǵanlıǵın názerde tutadı. *Esengeldi awızın jańa jasqayın dep otırǵanda sırttan at dúrsildisin esitip, kómekeyine kelgen ǵaptı, qayta jutıp jiberdi.* (K.Sultanov) “Awızın jasqaw” frazeologizmi somatikalıq-fiziologiyalıq hárketi bildiriw, sóylew hárketiniń biykar bolıwı menen juwmaqlanatuǵın, sóylewge tayarlanıw basqışın bildiredi.

Inglis tilinde de sóylewge tayarlanıw ámelin bildiriwshi frazeologizmler bar bolıp, olardan *to be itching to say something, to part one’s lips to speak, to move one’s lips, to mouth the words, to open one’s mouth* sıyaqlı birlikler misal bola aladı. “To be itching to say something” frazeologiyalıq birliǵi inglis tilinde sóylewge, bir ǵaptı aytıwǵa tezirek kirisiwge tayarlıǵın bildiriw, “tili qıshıw” frazeologizmine ekvivalent bola aladı. *She was itching to say something, but she held her tongue. (Ol bir nárise aytıwǵa tili qıshıp atırǵan edi, biraq ózin tuttı).* Keltirilgen misalda sóylew hárketin baslawǵa bolǵan insannıń kúshli qálewı bildirilgen, biraq ayırım sebeplerge kóre sóylew aktı toqtatılǵan. “To part one’s lips to speak” frazasınıń sózlik

mánisi sóylew maqsetinde juplanıp turǵan erinlerdi bir-birinen ajratıw mánisin berip, qaraqalpaq tilindegi “awız juplaw” frazeologiyalıq birliǵine jaqın ekvivalent bola aladı. *She parted her lips to speak, but he had already had sufficient taste of her mood to make him hasten with: “I know. I know...” (A.S.M.Hutchinson) (Ol sóylewge awız jupladı (erinlerin ajıratıw), biraq qızdıń keypiyatın aldınnan jaqsı túsingenligi sebepli: “Bilemen. Bilemen...”, - dep asıǵıp sóyledi.)* Sóylewshiniń sóylemekshı ekenligi somatik hárketler arqalı málim bolıp, biraq tılawshı buni sezgenligi sebepli, sóylew aktı juwmaqlanbay toqtatılǵan. Bunnan basqada, “to move one’s lips” birliǵi qaraqalpaq tilindegi “ernin jıbırlatıw” frazeologiyalıq birliǵiniń somatikalıq ekvivalenti esaplanıp, sóylewshi sóylewdi baslamastan aldın erin hárketlerin kórsetiw arqalı sóylewge tayarlanıp atırǵanlıǵın bildiredi. Al, “to mouth the words” frazası bolsa, ses shıǵarmastan awız hárketleri arqalı sóylewge umtılwı bildiriw, “awız jıbırlatıw” birliǵine leksikalıq-pragmatikalıq tárepten tolıq sáykes keledi. “To open one’s mouth” birliǵi sózbe-sóz awızdı ashıw dep awdarmalanıp, óz pikirini bildiriwge tayarlanıp atırǵanlıǵın bildiriw, qaraqalpaq tilindegi “awız jasqaw” frazasına eń jaqın alternativ bola aladı. *She opened her mouth to speak, but closed it when the chubby young waiter appeared to set down their desserts... (J.Hubschman) (Ol sóylewge awızın jasqap (ashıp) edi, biraq tolıqtan kelgen jas oficiant desertlerdi qoyıwǵa kelgende awızın japtı.)* Ǵáp sóylewge tayarlanıw procesinde sırtqı tásir sebepli sóylew hárketiniń toqtatılǵanlıǵın názerde tutadı.

Inglis tilindegi joqarıda aytıwıp ótilgen frazeologiyalıq birlikler ápiwayı sóylesiw quralları bolıp qalmastan, erkin somatik birikpeler (collocations), idiomalar esaplanıp, sóylew aktınıń baslanajaq ekenligin bildiredi.

Sáwbetlesiwge tayarlıq basqışı juwmaqlanıwı menen, tikkeley sóylew aktınıń júzege keliw procesi baslanadı. Qaraqalpaq tilinde *ǵáp qozǵaw, tis jarıw, til qatıw, tilge kiriw* sıyaqlı frazeologiyalıq birlikler ǵaptıń túsinikli hám tásirli baslanıwın támiyinleydi. Keltirilgen frazeologiyalıq birlikler únsizlikti saplastırıw, ekileniwden yamasa uzaq tınıshlıqtan keyin sáwbetti baslaw, dıqqatı tartıw sıyaqlı bir neshe pragmatikalıq wazıypalardı atqaradı. *Murtlash jasawıl suwıq kóz janarı menen adamlardıń ajarına birmebir qarap shıqtı hám qabaǵın jawıp, biraz oylanıp barıp, ǵáp qozǵadı.* (K.Sultanov) “Ǵáp qozǵaw” frazeologiyalıq birliǵi únsizlikten keyin birinshi bolıp ǵáp baslawdı, qanday da bir tema haqqında aytıwdı, sáwbet jetekshiligin óz qolına alıwı ańlatadı. *Qosıbay ǵáddin jazbay biraz oylanıp otırıp, állen waqıtta til qattı.* (K.Sultanov) Bul ǵapta Qosıbaydıń sóylewge puxta tayarlanıp, oylanıp turıw basqışınan sózge kiriw basqışına ótkenligin bildiredi. *Usı waqıtta ǵana qamshısı oynap turǵan Sadıq biy tilge kirdi. – Bul jalańayaq jetimdi oqıtqannan xan qanday payda kóredi?* (K.Mámбетov) Sábette sóylewshiniń kútilmegende aralasıp, narazılıq kóz qarasın sáwlelendirgenin ayqınlaydı.

Inglis tilinde de sóylewdiń baslanıwın bildiriwshi kóplegen frazeologiyalıq birlikler bar bolıp, olardan *to break the ice, to break one’s silence, to find one’s tongue, to strike up a conversation* sıyaqlı frazeologiyalıq birlikler joqarıda keltirilgen qaraqalpaq tilindegi birlikler menen semantikalıq hám pragmatikalıq tárepten eń jaqın sáykes keletuǵın ekvivalentler esaplanadı. “To break the ice” frazası tiykarınan “muzdı jarıw” dep sózbe-sóz awdarmalanıp, sóylesiwdegi qolaysızlıqtı jeńip, tiykarǵı

máseleni ortağa taslağan halda gáp baslawda qollanıladi. Bul frazeologiyalıq birlik “gáp qozǵaw” birliğine jaqın ekvivalent bolıp, qanday da bir temanı qozǵatıp ortağa taslawdı bildiredi. “...and I was going to speak; though not very well in what words to frame my inquiry – for it is at all times difficult to break the ice of reserve glassing over such natures as his – when he saved me trouble by being the first to commence a dialogue. (Ch.Bronte) (...hám men sóylemekshi bolıp turǵan edim, sorawımdı qanday sózler menen bildiriwdi onshelli jaqsı bilmesem de, sebebi ol sıyaqlı minez-qulıqlı insanlardı qaplap turǵan awır basıqlıq muzın jarıp gáp qozǵaw hár qashan qıyın, ol birinshi bolıp sáwbet baslap, meni qıyınshılıqtan qutqardı.) Berilgen mısál sáwbetke kirisiwshilerdiń ortasındaǵı psixologiyalıq tosqınlıqtı, gápti birinshi bolıp kim baslawı hám sóz tawalmay qıynalıwı sıyaqlı pragmatikalıq faktorlardı óz ishine aladı. “To break one’s silence” frazeologiyalıq birliǵi áhmiyetli xabardı, jasırın sırdı yamasa qanday da bir haqıyqattı aytıw ushın ishki tosıqlardı jeńip gáp baslawın ańlatadı hám qaraqalpaq tilindeǵı “tis jarıw” frazasına jaqın ekvivalent esaplanadı. “To find one’s tongue” frazeologiyalıq birliǵi bolsa, sózbe-sóz “tilin tabıw” dep awdarmalanıp, kútilmegen jańalıqtan, qorqıwdan tolqınlanıp, azıraaq waqıttan keyin gáp baslawın bildiredi. Pragmatikalıq tárepten qaraqalpaq tilindeǵı “til qatıw” yamasa “tilge kiriw” frazeologizmlerine ekvivalent bola aladı. *Presently he found his tongue, drew a heavy breath, and said, ‘Good heavens, Joyce, these are diamonds. There are thousands of pounds worth of diamonds here’.* (J.Herring) (“Qudayım-aw, Djoys, bular almaslarǵo. Bul jerde mıńlaǵan funtlıq almaslar bar” – dep aqırında ol tereń dem alıp, til qattı.) Uzaq waqıt únsizlikten keyin itibardı áhmiyetli xabarǵa qaratıw ushın sáwbetke kirisiwin bildiredi. “To strike up a conversation” frazeologizmi bolsa, insanlar arasındaǵı sáwbetti jolǵa qoyıw ushın

kútilmegende gápti, áńgimeni baslawdı bildiredi. Tiykargı maqset tek ǵana maǵlıwmat beriw emes, bálkim sociallıq baylanıs ornatiw bolıp ta esaplanadı. *Across the aisle is an old woman and opposite her a young man. She is about sixty and he is about twenty-five. They have a struck up a conversation. (I.Spurway)* (Qatarđın arǵı tárepinde bir kempir, onıń qarama-qarsısında bir jas jigit otırıptı. Kempir alpis jaslar átirapında, al jigit bolsa jigirma beslerde. Olar áńgimeni baslap jiberdi.) Jas ózgesheligindegi parıqtıń bar ekenligi hám bir-biri menen biytanıs bolıwına qaramastan sóylew háreketiniń tabıslı baslanǵanlıǵın korsetedi.

Juwmaq. Bul ilimiy maqalada “sóylew/speech” konceptosferasınıń sóylewge tayarlanıw hám sóylewdi baslaw basqıshına tiyisli frazeologizmler semantikalıq hám pragmatikalıq tárepten qısqaasha analizlendi hám bir-birine say keletuǵın ekvivalentleri anıqlandı. Eki tilde de ulıwmalıq uqsaslıqlar sóylewge bolǵan ishki qálew, únsizlikti buzıp sóz baslaw sıyaqlı belgiler menen xarakterlenip, kóbinese somatizmler (awız, til, erin/mouth/tongue/lips) arqalı qalıpleskenligi kózge taslandı. Inglis tilinde sáwbetti baslaw procesi ayırım jaǵdaylarda tábiyat qubılıslarına teńlestirilse (“break the ice”/“muzdı jarıw”), qaraqalpaq tilinde dene aǵzaları tiykargı orındı iyeleydi. Bunnan basqada, inglis tilinde keltirilgen frazeologizmlerdiń kópshiligi uluwmalıq yaǵnıy, universal esaplanıp, rásmiy yamasa rásmiy emes orınlarda da qollanılwı múmkin. Al, qaraqalpaq tilindeǵı frazeologizmler bolsa, kóbinese kúndelikli sáwbetlesiwde, ádebiy shıǵarmalarda hám rásmiy emes orınlarda qollanılwı menen ajıralıp turadı. Uluwmalastırıp aytqanda, “sóylew/speech” konceptosferası frazeologizmleriniń pragmalıngvistikalıq ózgesheliklerin izertlew pragmatika, awdarmatanıw hám salıstırmalı til bilimi tarawları ushın áhmiyetli esaplanıp, eki tildi tereńnen salıstırmalı túrde úyreniw imkánıyatın beredi.

Ádebiyatlar

1. Allambergenova N. G. O‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi “nutq” ma’noli frazemalar: filol. fan. b-cha falsafa dok. (PhD) diss. avtoref. – Nukus, 2023.
2. Дубова М. Е. Фразеосемантическое поле «речевая деятельность» как фрагмент фразеологической картины мира. // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А.Некрасова. 2013, № 4. – С. 124.
3. Кўчқортюев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги (Ўзбек тилидаги нутқ феъллари материали асосида). – Тошкент: «Фан», 1977.
4. Таһирбергенов Ж. Qaraqalpaq tilindeǵı feyil frazeologizmler: Monografiya. – Nókis: «Ilimpaz», 2021.
5. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.